

UOT 94/ 99 – 940.2

XIX ƏSRİN I YARISINDA SİBİRİN İQTİSADI VƏZİYYƏTİ**ƏHMƏDOV RÜSTƏM VƏLİ oğlu***Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent**e-mail: rustam 814@hotmail kom.**Açar sözlər: Sibir, ticarət, zavod, burjuaziya, kənd təsəttüfatı.*

Çarizm Sibiri siyasi cəhətdən fəth etdikdən sonra onu iqtisadi baxımdan özünün xammal bazasına çevirmək istəyirdi. Məhz bu məqsədlə də bir çox layihələr, planlar hazırlanmışdır. Çarizmin Sibir planı: Separanskinin 1822-ci il islahatından sonra dövlət dairələrinin Sibirə iqtisadi maraqları bir qədər arxa plana keçdi. XIX əsrin 30-cu illərində iş sahələrinin geriliyi, imperiya dairələrinin bu sahəyə diqqəti artırmağa məcbur etdi. Xüsusilə, Kırım müharibəsinə qədər bu məsələ hakim dairələr içərisində özünə möhkəm yer tutdu. Onların nəzər- diqqətində ən birinci yeri Sibirin iqtisadi cəhətdən yenidən qurulması və səmərəli istifadəsi məsələsi tuturdu. Belə ki, çar xəzinəsini doldurmaq üçün Sibirin təbii sərvətlərindən tam istifadə etmək, Uralarxası torpaqlarda əkinçiliyi inkişaf etdirmək lazım idi.

XIX əsrin 30-cu illərində Sibir qızılının ilkin gəlirləri Sibirin təbii sərvətlərinə diqqəti artırdı. Əkinçilikdən gələn gəlir onsuz da çar xəzinəsinə heç bir şey vermirdi. Şəxsi qızıl istehsal müəssisələri imperiyanın maliyyə vəziyyətinə müsbət təsir göstərirdi. Yalnız 1848-ci ildə Sibirdə qazılıb çıxarılmış 1289 pud qızıl, dövlət xəzinəsinə 217 pud natura və 4 mln manata yaxın nağd pul ilə gəlir gətirmişdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, fərqi qızıl müəssisələrinin sahibləri içərisində yuxarı aristokratik təbəqələrinin nümayəndələrinin adları var idi. Məsələn: Vyazemski, Qaqarin, Qorçakov, Dondukov-Korsakov, Mədətovlar, qraf Benkendorflar, Lamzdorflar, Orlovlar və s. fəmilialar bu qəbildəndir. Bundan əlavə, 1860-cı ilə qədər qızıl çıxarmağa icazəsi olan 893 nəfərdən 435 nəfəri nəslə zadəganlar idilər. Qızıl istehsal sahələrinin böyük əksəriyyətinin nəslə zadəganlara məxsus olmasına baxmayaraq, XIX əsrin 40-cı illərindən etibarən bu sahəyə maraq artmışdır. Qızıl istehsalı çar hökuməti və saray dairələri içərisində Sibir səhmlərinin qiymətini olduqca yüksəltdi. “Çarizmi Sibirdə əhalinin sayını rus əhalisinin hesabına artırmaq üçün sürgün olunma məsələsini ön plana çəkdi və bu işdə 2 məqsəd güdüdü: 1) Mərkəz bölgələri arzu olunmayan sosial elementlərdən təmizləmək; 2) Əhalinin sayını çoxaltmaqla xəzinəyə gələn gəliri gücləndirmək”. Buna görə 1832-ildə 83 min, 1822-1852-ci illər arası dövrdə isə cəmi 200 min adam Sibirə sürgün olunmuşdu. Sürgün olunanlar içərisində çoxlu miqdarda oğrular, canilər də var idi. Əlbəttə, bu nəhəng əraziyə sürgün olunmuş bu narazı əhali təbəqəsi çar hökumətini həm də narahat edirdi [2,273].

Tezliklə çar hökumətinin bu narahatlığının ifadəsi Şərqi Sibirin general-qubernatoru A.S.Lavinskinin (1833) Daxili işlər naziri Benkendorfa məlumatlarında öz əksini tapdı. O, məlumatlarında göstərirdi ki, bura sürgün olunanların sayını ildən-ilə azaltmaq lazımdır. Çünki bu geniş ərazidə onlara nəzarət etmək çətinidir. Az sayda olan kiçik keşikçi dəstələri onları nəzarətdə saxlaya bilmir.

Məhz buna görə çarın 15 fevral və 6 mart 1834-cü il qərarları ilə Şərqi Sibirdə yerləşən ordunun komandanlığı general-qubernatora həvalə olundu. Sibirin daxili işləri üçün narahat olan Çarizm, onun həm də ABŞ və İngiltərə nüfuz dairəsinə düşməsindən ehtiyat edirdi, çünki onlar Sibir xətti yaradan Amur çayı vasitəsilə ta qədimdən ticarət edirdilər. Amurun çıxışı isə İngiltərənin ixtiyarında idi. 1847-ci ildə Şərqi Sibirin general-qubernatoru olmuş N.N.Muravyov Amur çayını Sibirin açarı adlandırır. Onun sözlərinə görə kim Amura rəhbərlik etsə, o da Sibirin sahibi olacaq [2,350].

Bu cür narahatlığı Qərbi Sibirin general-qubernatoru knyaz Qorçakov da hərbi nazir Çernişevə məlumatlarında qeyd edirdi. O göstərirdi ki, Sibirin əhalisi rus himayəsini onsuz da qəbul etmək istəməzlər. İrkutskdan Kamçatkaya və Oxot dənizi sahillərinə qədər sərhəd olmasına baxmayaraq Amur bu xalqları İngiltərə və ABŞ-la yaxınlaşdırır [3,256].

1822-ci ildə qəbul edilmiş Separanski layihəsi üzrə yaradılmış yerli inzibati orqanlar idarəetmə işlərinin öhdəsindən gələ bilmirdi və eyni zamanda çoxlu iqtisadi və ictimai-siyasi problemlər yığılıb qalmışdı. Yeni münasibətlər yeni idarəetmə formaları tələb edirdi. Bütün bu məsələləri həll etmək üçün Çar 17 aprel 1852-ci ildə qərar verdi. Sibir komitəsinin rəhbəri hərbi nazir A.İ.Çernişev oldu. Həmin komitənin üzvlüyünə jandarmların şefi, Daxili İşlər Naziri və Dövlət Əmlak Naziri də daxil edilmişdir. Əldə olunan materiallara əsasən 1852-ci ilin sentyabrında “Sibirin yenidən qurulması üzrə Komitənin bütün işlər üzrə ümumi və konkret layihəsi” hazırlandı. Layihə aşağıdakı hissələrdən ibarətdir. Sibirin bölgüləri, onun idarələri, quruluş vəziyyəti, xalq təhsili, məhkəmə, təsərrüfat, ticarət və sənaye sahələri [3,150].

“Sibirin bölgüləri haqqında” bölmədə yenə Sibir ərazisi 2 yerə ayrılır: Qərbi və Şərqi Sibir. Layihədə Qərbi Sibir quberniyalarının səviyyəsini Şərqi Sibir də daxil olmaqla, Rusiyanın daxili quberniyalarının səviyyəsi ilə bərabərləşdirmək nəzərdə tutulurdu. Qərbi Sibirin bu inkişafını təmin edən onun əhalisinin az ərazisinin təbii sərvətlərlə zəngin olması idi. XIX əsrin ortalarına qədər Şərqi Sibir ərazisində əhali çox seyrək idi. Həmin vaxt Sibirin ərazisi 950 mln desyatin, əhalisi isə 2712 min nəfərə çatırdı. Halbuki, 1851-ci ildə Londonda 2680 min nəfər əhali yaşayırdı. Ancaq əhalisinin az olmasına baxmayaraq, Sibir dövlət xəzinəsinə gəlir gətirən ən mühüm ərazi idi. Sibir komitəsinin məlumatında göstərilirdi ki, hökumət Sibirdən hər il 15860000 manat gümüş pul gəlir götürürdü [4,375].

Çar hökuməti Sibirin hələ tam istifadə olunmayan dağlıq ərazilərinin, təbii sərvətlərinin istifadəsinə lazımi şəraitin yaradılması üçün göstəriş verdi. Çünki bu sahə dövlət xəzinəsinin ən gəlirli sahələrindən hesab olunurdu. Çar layihəsində ən əsas yer tutan sahələrdən biri də sənaye və ticarət əlaqələri idi. Bu dövrdə Sibirin ticarət əlaqələri əsasən Çinlə və Qırğız çölləri vasitəsilə Orta Asiya dövlətləri ilə aparılırdı. Sibir sərhədlərindəki gömrük toplama məntəqələrindən gələn illik gəlir 5 mln manat gümüş pula çatmışdı. Dövlət xəzinəsinə gələn bu gəlirdən 300 minini Sibir gömrük dairəsi, yerdə qalan hissəni isə Kyaxta gömrük sahəsi verirdi. Kyaxta Rusiyanın, Çinlə çay ticarətini əlaqələndirən bir ərazi idi. Lakin 1852-ci ildən ingilis mallarının Çin bazarında güclənməsi ilə çayın qiymətləri aşağı düşdü və rus tacirlərinin mövqeyi Kyaxtada zəiflədi. Ancaq Sibir tacirləri xəz dəri ticarəti ilə Çinlə əvvəlki səviyyədə ticarət əlaqələrini saxladılar. Sibir Komitəsi Rusiyanın xarici və daxili ticarətində Sibir tacirlərinin rolunun artmasına ehtiyatla yanaşmağı məsləhət görərək qeyd edirdi: “Sibirin sənaye gücünü qaldırmaqla biz Rusiyanın mərkəzindəki sənaye sahələrinin iflasına və Sibirin Rusiyadan asılılığının zəifləməsinə gətirib çıxarıq” [5,250].

Həmin dövrdə bütün Sibir ərazisində 250 şəxsi fabrik, 53 sabunbişirmə və 50 şam hazırlayan istehsal müəssisələri var idi. Ümumi istehsal etdikləri malların qiyməti 900 min manat idi. Rusiya hökuməti Sibirdə istehsal sahələrini qurmağı mümkün olmayan iş sayırdı.

Məhz buna görə də Sibiri manufaktura və əkinçilik ölkəsinə çevirmək planı qarşıda dururdu. Çar hökuməti şəxsi kənd təsərrüfat sahələrini və xüsusilə də, əkinçiliyi inkişaf etdirməyi bir vəzifə kimi qarşıya qoydu.

Sibirdə irsi torpaq mülkiyyəti yox idi. Zadəgan və qulluqçuların da sayı az idi. 6 dekabr 1831-ci ildə Sibirdə 1296 nəfər irsi mülkiyyətə malik olan zadəgan qeydə alınmışdı. Layihənin müəllifi qeyd edirdi ki, “Sibir zadəganları, hansı ki, heç bir torpaq mülkləri yox idi, onlar vaxtilə burada qulluq etmiş və təqaüdə çıxmış keçmiş çar çinovnikləri idi. Bu vəziyyət, yəni çarizmin dayağı hesab olunan zadəgan təbəqəsinin Sibirdə olmaması çar hökumətini çox narahat edirdi. Halbuki XIX əsrin ortalarında Rusiyanın mərkəz quberniyalarında zadəganların çoxusu torpaqsız və az torpaqlı idi.” [7,320]

Sibirdə kəndli məsələsi əvvəllərdə olduğu kimi qalırdı. Belə ki, həmin dövrdə 2103 mülkədar kəndlisi var idi ki, onlar da yalnız müəyyən saray xidmətlərini yerinə yetirirdilər. Yerdə qalan kəndlilər isə dövlət kəndliləri idi. Dövlət kəndliləri isə 2 hissədən ibarət idilər: 1) xüsusi dövlət kəndliləri-1852-ci ildə onların sayı 1057363 nəfər idi; 2) dağ-mədən zavodlarına təhkim olunmuş kəndlilər-onların sayı isə 241798 nəfər olmuşdur. Sibirin əsas kütləvi əhalisini təşkil edən dövlət kəndlilərinə öz şəxsi təsərrüfatlarını qurmağa tədricən imkan verilməli idi ki, dövlətin onlara çəkdiyi xərc, onların öz təsərrüfatından gələn gəlirlərlə əvəz olunsun [8,370].

Bundan əlavə Rusiyanın mərkəzi rayonlarında başlanmış aqrar çıxışları yatırımaq üçün kəndlilərin Sibirə kütləvi surətdə köçürülməsi planlaşdırıldı.

Təhkimçiliyin ləğv olunmadığı bir şəraitdə torpaqlarını sərbəst surətdə kəndlilərə verilməsi həyəcan doğurmasın deyə, onları kəndlilərə məişətlərini yaxşılaşdırmaq adı altında verirdilər.

1852-ci ildə Sibirdə 208460 nəfər sürgün olunmuş adam yaşayırdı. Sibir komitəsinin təklifi ilə Sibir cəzaçəkmə yeri kimi yox, Sibir ölkəsinin xeyrinə işləmək yeri kimi qeyd olundu. Bundan əlavə Sibirin kütləvi cəza çəkmə yeri kimi müəyyən olunması, beynəlxalq aləmdə çarizmin siyasi mövqeyinə ağır zərbə idi. Onu xalqların kütləvi surətdə repressiya edilməsində günahlandırırıldı.

1852-ci il layihəsində yerli idarəetmə orqanlarının tərkibini yenidən yaxşılaşdırmaq baxımından əvvəlki layihədə (1822) olduğu kimi saxlanıldı. Layihədə xalq təhsili məsələsi də qoyulurdu. Sibir Komitəsinin verdiyi məlumatlara görə, Sibirdə layihə qəbul olunana qədər 8 orta, 169 aşağı səviyyəli müxtəlif dərəcəli məktəblər fəaliyyət göstərirdi ki, onlarda da 10147 şagird təhsil alırdı. Kəndli uşaqları üçün müxtəlif sənət və peşə məktəblərinin sayının artırılması nəzərdə tutulmuşdu. Bundan əlavə, qəza məktəblərinin, quberniya gimnaziyalarının və bir neçə yerdə qadın gimnaziyalarının açılması qərarlaşdırıldı. Sibirdə ali məktəb yox idi. Ancaq Sibir tələbələri üçün Kazan universitetində 24 yer saxlanılmışdır ki, həmin yeri qurtaran tələbələr yalnız Sibir quberniyalarında məmur işləyə bilərdi. Sibirdə onların qulluq etmə müddəti 8 il idi [9,290].

Çarizm Sibirdə zadəgan təbəqəsinin kifayət qədər olmamasına görə, ali məktəblərin açılmasına qəti etiraz etdi. Eyni zamanda Sibirin əhalisinin çoxusunun türkdilli xalqlar olması da bu qərara təsir edirdi. Çünki çarizm türk xalqlarının (xakaslar, yakutlar, tuvalılar, altaylar və.s) kifayət qədər təhsilli olmasında maraqlı deyildi.

Bu layihəni hazırlamaqda çarizmin məqsədi Sibirdə onun hakimiyyəti üçün yaranmış təhlükəni aradan qaldırmaq və iqtisadi-siyasi cəhətdən qəti surətdə möhkəmlənmək idi.

Elmi yeniliyi: Məqalədə Sibirin kapitalizm dövründə iqtisadi inkişafı izlənilir və Rusiyanın zəngin xammal bazası olması araşdırılır.

Təbiiqi əhəmiyyəti: Məqlədən universitet tələbələri, müəllimlər öz elmi işlərinin tədqiqatının aparılmasında istifadə edə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. История Сибири. Т.1. Л.: Наука,1968, 350 с.
2. Очерки истории Сибири. Выпуск 2. Иркутск: 1971, 273 с.
3. Кунылина И.С. Внутренняя политика царизма в первой половине XIX века (обзор). Вопросы истории Москва: Наука, 1968, №9, с.150.
4. Гагамейстер. Статистическое обозрение Сибири. Иркутск: 1969, 370 с.
5. Пыпин А.Н. История русской этнографии Т6. СПб: 1892, 488 с.
6. Сватиков С.Г. Россия и Сибирь. Прага: 1929, 279 с.
7. Берг Л.С. Байкал его природа и значение в народном хозяйстве. Москва: Наука, 1948, с.234.
8. Народы и языке Сибири. Сб. статей. Новосибирск: 1980, 290 с.
9. Народы Сибири. М.-Л.: Наука, 1965, 375 с.
10. Потопов Л.П. Краткие очерки истории и этнографии Хакасов (XIX-XX в.в.). Абакан: 1952, 377 с.

РЕЗЮМЕ
ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ СИБИРИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА
Ахмедов Р.В.

Ключевые слова: Сибирь, завод, буржуазия, торговля, сельское хозяйство

Произошедший во многих отраслях в России регресс в 30-ые годы XIX века, привлек внимание глав империи к Сибирскому региону. Так, для пополнения царской казны было повышено внимание к добыче основного богатства Сибири – золоту. Сибирские народности через реку Амур налаживали торговые связи с Китаем, США, Англией и др. странами. Прибыль с торговых таможен тоже шла в царскую казну. Таким образом, Сибирь превратилась в основной источник прибыли для России.

SUMMARY
THE ECONOMIC SITUATION IN SIBERIA IN THE SECOND HALF
OF THE XX CENTURY
Akhmedov R.V.

Key words: Siberia , the factory , the bourgeoisie , trade , agriculture

The regression happened in the different fields in Russia in the 20th of XIX century attracted Empire chapter's attention to the region of Siberia. In these regards, it was increased an attention to extract of the treasure of Siberia – to Gold. The people of Siberia are made the trading relation with China, USA, England and other contries. An income from trading customs is also directed to royal treasure. So, Siberia is turned to main profitable parts of Russia.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	23.02.2016
	Son variant	27.09.2016